

LEKSYKON HISTORII SPOŁECZNEJ PRL

Krzysztof Kosiński

<https://orcid.org/0000-0002-6349-9238>

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Alkohol w PRL

Zarys treści: Jednym z najważniejszych problemów społecznych i gospodarczych w latach 1945–1989 okazało się pijaństwo i alkoholizm. W artykule poddano analizie strukturę i skalę spożycia alkoholu, znaczenie monopolu spirytusowego dla gospodarki, próby przeciwdziałania skutkom pijaństwa i alkoholizmu, społeczne mechanizmy nadmiernego spożycia alkoholu, zjawisko picia alkoholu bez okazji oraz podczas pracy, postawy Polaków wobec pijaństwa i alkoholizmu.

Abstract: One of the most important social and economic problems in 1945–89 turned out to be excessive drinking and alcoholism. The article presents an analysis of the structure and scale of the alcohol consumption, the significance of the spirit monopoly for the state economy, attempts to counteract the effects of alcohol drinking and abuse, social mechanisms of excessive alcohol consumption, the phenomenon of drinking alcohol without occasion and at work, and the attitudes of Poles towards drinking and alcoholism.

Słowa kluczowe: pijaństwo, alkoholizm, „pijany budżet”, patologia społeczna, PRL

Keywords: alcohol drinking, alcoholism, ‘drunk budget’, social pathology, Polish People’s Republic

Wprowadzenie

Punktem odniesienia dla badań nad społeczną rolą alkoholu jest model wzorów konsumpcji autorstwa psychiatry i filozofa Antoniego Kępińskiego, przedstawiony w jego wielokrotnie wznawianej książce *Rytm życia*¹.

Odróżniano pijaństwo (konsumpcja alkoholu w dużych dawkach jednorazowych) oraz alkoholizm (uzależnienie wymagające terapii)². W praktyce granica między pijaństwem a alkoholizmem okazywała się nieostra, a zarówno wśród rządzących, jak i rządzonych zmieniało się postrzeganie dopuszczalnego spożycia alkoholu.

¹ A. Kępiński, *Rytm życia*, Kraków 1972 (wyd. 1).

² Np. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Stała Komisja Rady Ministrów ds. Walki z Alkoholizmem (dalej: SKRMWA), sygn. 1/1, Program walki z pijaństwem i alkoholizmem do 1975 r., k. 204–215.

Definicję alkoholizmu, stosowaną dość powszechnie w środowiskach lekarskich, sformułowano podczas XXV Międzynarodowego Kongresu Antyalkoholowego w Stambule w 1956 r. Jako wskaźnik alkoholizmu przyjęto konsumpcję napojów alkoholowych o łącznym stężeniu 0,2 litra spirytusu średnio każdego dnia³. W prawodawstwie PRL za przejawy nałogowego alkoholizmu podlegające penalizacji uznawano rozkład życia rodzinnego, demoralizowanie nieletnich, stwarzanie zagrożenia dla otoczenia⁴.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. dokonywano dalszych rozróżnień: nadużywanie alkoholu, zespół uzależnienia od alkoholu, psychoza alkoholowa⁵. Medykalizacja alkoholizmu jako zagadnienia z zakresu neurologii czy psychiatrii skutkowałą jednak niedostatkami refleksji nad społecznymi, gospodarczymi i politycznymi przyczynami nadmiernej konsumpcji alkoholu⁶.

Skala i struktura spożycia alkoholu

W 1938 r. statystyczny obywatel II Rzeczypospolitej wypijał 1,5 litra czystego. Spożycie alkoholu, w tym również bimbrowi, wzrosło w okresie okupacji. Traktowano go jako namiastkę rozrywki, środek uspokajający, lekarstwo, substytut kalorii⁷. W Generalnym Gubernatorstwie Niemcy prowadzili celową politykę alkoholizowania Polaków, szczególnie na wsi, przyzwalając też na masową produkcję bimbrowi⁸.

W pierwszych latach powojennych na statystycznego mieszkańca Polski przypadało ok. 2,2 litra czystego alkoholu rocznie⁹. Do tego należałoby doliczyć samogon, a tylko w 1946 r. wykryto blisko 28 tys. bimbrowni. Pomimo wahań spowodowanych zmianami cen, konsumpcja rosła niemal nieprzerwanie do końca lat

³ Definicję alkoholizmu spopularyzowała praca Elvina Mortona Jellinka, *Koncepcja alkoholizmu jako choroby* (1960 Warszawa). Zob. A. Święcicki, *Liczba alkoholików w Polsce*, „Walka z Alkoholizmem” 1960, nr 6–7, s. 21; W. Osiatyński, *Alkoholizm. Grzech i choroba?*, Warszawa 2005, s. 96.

⁴ Zob. AAN, Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 3911, Rozporządzenie Min. Zdrowia w sprawie komisji społeczno-lekarskich ds. przymusowego leczenia alkoholików, 1956 r., k. 63.

⁵ J.W. Wójcik, *Zapobieganie nietrzeźwości w czasie i miejscu pracy*, Warszawa 1986, s. 2.

⁶ J. Moskaiewicz, *Polityka społeczna wobec alkoholu w Polsce w latach 1944–1982*, Warszawa 1998, s. 70.

⁷ S. Buryła, *Wojna i alkohol*, w: *Wojna. Doświadczenie i zapis*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2007, s. 212.

⁸ *Wódka – nowa broń niemiecka*, „Biuletyn Informacyjny”, dodatek do nr. 4, 27 I 1944, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2003, nr 3, s. 1790; *Chłosta na niepoprawnych pijaków*, „Biuletyn Informacyjny”, 23 III 1944, *ibidem*, s. 1908.

⁹ AAN, Centralny Urząd Planowania, sygn. 698, Notatka Wydz. Spożycia i Zaopatrzenia w sprawie spożycia artykułów przemysłowych, 10 X 1948 r., k. 22–24. Zob. też *Materiały statystyczne*, „Walka z Alkoholizmem” 1959, nr 3, s. 25.

siedemdziesiątych XX w. W połowie lat pięćdziesiątych przekroczyła 3 litry rocznie na osobę?, dekadę później – 4 litry, na początku lat siedemdziesiątych – 5 litrów. Największy wzrost produkcji, sprzedaży i konsumpcji alkoholu zanotowano w latach siedemdziesiątych XX w. Pod koniec tej dekady Polacy wypijali 300 mln litrów czystego alkoholu rocznie. Na statystycznego Polaka przypadało 8,6 litra¹⁰.

Oficjalne statystyki wskazują na spadek sprzedaży i konsumpcji alkoholu monopolowego w 1981 r. Nie odnotowują one jednak produkcji bimbru, w skali niespotykanej od czasu wojny i pierwszych lat powojennych, przy czym częściej już w miastach niż na wsi¹¹. Sumując alkohol monopolowy, alkohol wytwarzany samodzielnie (bimber, nalewki, wina domowe) oraz stosowane zamienniki alkoholu (np. woda brzoza, w skrajnych przypadkach denaturat), realne spożycie alkoholu wynosiło nadal ok. 8,6 litra¹². Spożycie wzrosło jeszcze w latach 1989–1990 wskutek nielegalnego importu spirytusu (tzw. afera alkoholowa)¹³.

W strukturze konsumowanego alkoholu dominowała wódka. Wynikało to z jednej strony z dziedziczenia wzorców picia (dominacja piwa i wódki w kulturze chłopskiej, picie dużych ilości alkoholu podczas biesiad, zwłaszcza wina, a także destylatów w kulturze szlacheckiej¹⁴), z drugiej – egalitaryzacji stylów życia i upowszechniania się zwyczaju picia wysokoprocentowych trunków w dużych dawkach jednorazowych. Wprawdzie w latach 1945–1965 odsetek wódki w strukturze spożycia alkoholu obniżał się, rosło zaś spożycie piwa oraz „wina” (przeważnie owocowego), później tendencja ta jednak wyhamowała, a nawet odwróciła się. Pod względem ilości wypijanej wódki Polska znalazła się w światowej czołówce, ustępując jednakże Związkowi Sowieckiemu, gdzie na statystycznego mieszkańca przypadało jej dwa razy więcej¹⁵.

¹⁰ AAN, Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy (dalej: SKP), sygn. 1/124, Analiza spożycia alkoholu do 1955 r., k. 110; AAN, sygn. 2/5, J.K. Falewicz, Jak pijemy, k. 161; AAN, Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: KC PZPR), sygn. 237/XIV-310, Informacja o stanie bezpieczeństwa i środkach profilaktyki w zakresie przestępstw kryminalnych, X 1966 r., tajne, k. 95; AAN, SKRMWA, sygn. 1/5, k. 17: Protokół posiedzenia Stałej Komisji RM ds. Walki z Alkoholizmem, 18 XII 1975 r., k. 17; AAN, KC PZPR, sygn. XIA/1178, Zjawisko alkoholizmu w Polsce – kierunki zapobiegania, oprac. A. Rajkiewicz, 28 III 1978 r., k. 1; zob. też *Raport o problemach polityki w zakresie alkoholu*, oprac. I. Wald, T. Kulisiewicz, J. Morawski, A. Bogusławski, Warszawa 1981, s. 9.

¹¹ AAN, Prokuratura Generalna (dalej: PG), sygn. 9/63, Analiza I. Walda, k. 18; AAN, SKP, sygn. 1/449, Sprawozdanie ZG SKP z działalności w roku 1982, b.p.; AAN, sygn. 1/445, Informacja Wydz. Administracyjnego KC PZPR o stanie alkoholizmu, narkomanii, palenia tytoniu oraz realizacji przedsięwzięć przeciwdziałającym tym zjawiskom w Polsce, III 1983 r., b.p.

¹² S. Akoliński, *Utarg z alkoholu w latach 1986 i 1987*, „Problemy Alkoholizmu” 1988, nr 10, s. 4.

¹³ J. Moskalewicz, *Kwestia alkoholu w latach 1989–1990*, „Problemy Alkoholizmu” 1991, nr 9, s. 5.

¹⁴ Zob. np. F. Schulz, *Podróże Infantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793*, w: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 435.

¹⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), Komenda Główna Milicji Obywatelskiej (dalej: KG MO), sygn. 4356, Działalność MO w zapobieganiu i zwalczaniu alkoholizmu, oprac.

Styl picia alkoholu zależał od płci i wykształcenia. Wśród pijących i nadużywających alkoholu przeważali mężczyźni, niemniej w okresie PRL spożycie alkoholu przez kobiety wzrosło przeszło trzykrotnie¹⁶. Za trunki kobiece uchodziły wina gronowe, likiery, słodkie wódki, nalewki. Jednak w większości środowisk społecznych, nie wyłączając sportowców, co pokazuje dostępna obecnie memuarystyka, a także literatura z czasów PRL w mniejszym czy większym stopniu przeważała czysta wódka.

Na skalę konsumpcji wódki wpływał zwyczaj picia „ćwiartki na głowę”, względnie butelki wina, upowszechniający się wśród młodych mężczyzn¹⁷. Zauważalnie wzrastało spożycie alkoholu po 15. roku życia, głównie wśród chłopców¹⁸.

Liczbę osób pijących alkohol dwa lub więcej razy tygodniowo szacowano w latach osiemdziesiątych XX w. na ok. 4 mln¹⁹. Ogółem alkoholu nadużywało wówczas ponad 5 mln Polaków. Ok. 15–20% dzieci w wieku szkolnym miało problemy z nauką i przystosowaniem społecznym z powodu nadużywania alkoholu przez rodziców (przeważnie ojców). Pijaństwo i alkoholizm były główną przyczyną przemocy w rodzinie (od 76 do 89% zasądzonych spraw), a także jedną z najważniejszych przyczyn innych wykroczeń i przestępstw²⁰.

Na europejskiej mapie spożycia alkoholu wyraźnie zarysowywała się „żelazna kurtyna”²¹. W *II raporcie o polityce wobec alkoholu*, ogłoszonym w 1990 r. przez grupę ekspertów współpracujących wcześniej ze Stałą Komisją Rady Ministrów ds. Walki z Alkoholizmem bądź Społecznym Komitetem Przeciwalkoholowym, stwierdzono, że „najbardziej uderzającą prawidłowością rankingu krajów konsumentów napojów spirytusowych jest dominacja europejskich państw

Wydz. III Biura Prewencji KG MO, 25 VI 1975 r., k. 7; AAN, Przedsiębiorstwo Przemysłu Spirytusowego „Polmos”, sygn. 7/82, Analiza ekonomiczna za rok 1981, IV 1982 r., k. 7. Zob. też J. Kochanowski, *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2010, s. 211–212.

¹⁶ J. Hoser, *Społeczne uwarunkowania spożycia alkoholu*, Warszawa 1962, s. 8–9; *Spożycie alkoholu na tle badań regionalnych*, red. Z. Zakrzewski, Warszawa 1970, s. 46.

¹⁷ AAN, Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej (dalej: MZiOS), sygn. 13/30, Materiały dla Komisji Socjalnej KC PZPR: spożycie napojów alkoholowych w Polsce, oprac. SKP, 1965 r., k. 223; *Opinie na temat spożycia alkoholu. Komunikat z badań nr 16/98*, Warszawa 1976, s. 3.

¹⁸ AIPN, sygn. 0713/350, Notatka w sprawie oceny skuteczności środków stosowanych w zwalczaniu pijaństwa i alkoholizmu, XI 1973 r., k. 10.

¹⁹ AAN, KC PZPR, sygn. XIA/1178, Zjawisko alkoholizmu w Polsce – kierunki zapobiegania, oprac. A. Rajkiewicz, 28 III 1978 r., k. 2; AAN, PG, sygn. 26/61, Przeciwdziałanie przez organy prokuratury nadużywaniu alkoholu i następstwom tego zjawiska, oprac. Dep. Profilaktyki PG, IV 1981 r., k. 121; AIPN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1730, Pismo I z-cy min. sprawiedliwości, T. Skóry, do min. spraw wew., gen. M. Milewskiego, 18 V 1981 r., k. 156.

²⁰ AAN, PG, 26/88, Pismo PG do prezesów Sądów Woj., Prokuratorów Woj., Kuratorów Ośw. i Wych., zastępców szefów WUSW ds. Milicji, 20 VIII 1985, k. 29

²¹ Na korelację tę zwracał uwagę też m.in. socjolog Zbigniew Wierzbicki. Jego niepublikowane wystąpienie na zjeździe SKP: M. Brandys, *Dziennik 1978*, Warszawa 1997, s. 133, zapisek z 12 IX 1978 r.

socjalistycznych”, w tym również tych, jak Węgry czy Bułgaria, które wcześniej przynależały dzięki klimatowi do strefy wina²². Różnicę widać na przykładzie RFN i NRD. Jeszcze na początku lat siedemdziesiątych XX w. spożycie wódki w obu państwach było podobne, pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. statystyczny Niemiec z zachodu wypijał rocznie ponad dwukrotnie więcej czystej wódki niż Niemiec ze Wschodu.

„Pijany budżet”

Ważną cezurą jest rok 1894, gdy w Rosji państwo przejęło rozproszoną dotychczas produkcję alkoholu, czyniąc z niej jedno z ważniejszych źródeł dochodów budżetowych. Stąd spotykane w literaturze przedmiotu określenie „pijany budżet”²³. Pojawiły się pierwsze analizy socjologiczne pijaństwa i alkoholizmu, jak np. praca Władimira Dmitrijewa, ekonomisty i lekarza, pt. *Studia krytyczne o spożyciu alkoholu w Rosji* (druk wstrzymywana do 1911 r. cenzura). Wraz z wybuchem I wojny światowej rząd rosyjski ustanowił prohibicję, która mimo wątpliwych rezultatów (masowe bimbrownictwo) inspirowała amerykańskich rzeczników zakazu produkcji i sprzedaży alkoholu, na co ostatecznie zdecydowano się w 1919 r.

Reżim bolszewicki początkowo prohibicję zaostrzył, lecz w okresie NEP ją poluzował. 1 października 1925 r. przywrócono znany sprzed rewolucji monopol spirytusowy. Zyski z niego czerpane stanowiły co najmniej kilkanaście procent dochodów budżetowych. Do połowy lat osiemdziesiątych XX w. spożycie alkoholu przez statystycznego mieszkańca Związku Sowieckiego sięgnęło 14,9 litra alkoholu w przeliczeniu na czysty spirytus²⁴. W 1985 r. Michaił Gorbaczow zainicjował kampanię przeciwalkoholową, która miała jednak katastrofalne skutki dla finansów państwa, wskutek czego została przerwana w październiku 1988 r.²⁵

W powojennej Polsce politykę alkoholową wzorowano na sowieckiej, dziedzicząc zarazem wcześniejsze rozwiązania instytucjonalne i prawne. Od 1924 r. istniał Państwowy Monopol Spirytusowy (PMS), który regulował cenę tzw. surowego spirytusu oraz określał limity produkcji poszczególnych gorzelnii, które pozostawały przeważnie w rękach prywatnych, po części jako relikty dawnych folwarków szlacheckich, w których co najmniej od XVII w. jednym z ważniejszych źródeł dochodów

²² *II Raport o polityce wobec alkoholu*, oprac. I. Wald, J. Morawski, J. Moskalewicz, T. Szydłowska, Warszawa 1990, s. 15.

²³ W. Kula, *Doświadczenia i nadzieje*, w: *Alkohol w kulturze i obyczaju*, red. J. Górski, K. Moczarski, Warszawa 1972, s. 166; M.L. Schrad, *Imperium wódki. Pijana polityka od Lenina do Putina*, Kraków 2015, s. 11–13.

²⁴ M.L. Schrad, *op. cit.*, s. 72, 81, 96, 99.

²⁵ *Alcohol*, oprac. D. Murray, S. Sorrell, London 2017, s. 11, 21. Zob. też S. Aleksijewicz, *Cynkowi chłopcy*, Wołowiec 2015, s. 116.

była propinacja²⁶. PMS reaktywowano jesienią 1944 r., po czym przystąpiono do upaństwowienia przedwojennych gorzelni. Część z nich odebrano właścicielom na mocy tzw. reformy rolnej i przekazano pod zarząd Państwowych Gospodarstw Rolnych. Zainwestowano również w nowe zakłady spirytusowe. Za podstawowy cel PMS uznawano zapewnienie „stałego dopływu pieniędzy do Skarbu Państwa”²⁷. Monopol spirytusowy kilkakrotnie organizowano: Centralny Zarząd Przemysłu Spirytusowego w latach 1949–1959, Zjednoczenie Przemysłu Spirytusowego i Drożdżowego w latach 1959–1972, następnie Państwowe Przedsiębiorstwo Przemysłu Spirytusowego „Polmos”. Nie zmieniało się natomiast jego główne zadanie.

Od 1945 r. rozbudowywano sieć hurtowni i punktów sprzedaży alkoholu. W latach siedemdziesiątych XX w. jeden punkt sprzedaży przypadał na 631 osób²⁸. Redukcji punktów sprzedaży alkoholu dokonano na mocy ustawy przeciwalkoholowej z 1982 r., co skutkowało jednak wzrostem liczby tzw. melin, czyli miejsc pokątnego handlu zarówno alkoholem monopolowym, jak i bimbrem²⁹. Sieć sprzedaży dopełniały w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. sklepy „Pewexu”, w których oferowano – w ramach tzw. eksportu wewnętrznego – lepsze jakościowo krajowe wódki za dewizy bądź bony PKO³⁰.

Podobnie jak w Związku Sowieckim monopol spirytusowy stanowił w PRL ważne źródło dochodów państwa: od 9 do 15%. Pod koniec lat osiemdziesiątych dochody te ustabilizowały się na poziomie 11–12%, przy czym wedle części ekspertów ich rzeczywisty udział zaniżano³¹. Na finansach państwa coraz bardziej jednak odbijały się straty powodowane przez pijaństwo i alkoholizm.

Przeciwdziałanie skutkom pijaństwa i alkoholizmu

W okresie stalinowskim problem pijaństwa przedstawiano jako spadek po kapitalizmie i feudalizmie³². Język diagnozowania problemów społecznych zmienił się pod wpływem „odwilży”. Przekaz władzy pozostał jednak niespójny, gdyż

²⁶ Szerzej: H. Rożenowa, *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815–1863*, Warszawa 1961, s. 52, 62, 83–97.

²⁷ AAN, Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej, sygn. 295/XI-4, Stenogram Narady Aktywu Gospodarczego PPR monopolów państwowych, 14 X 1948 r., k. 78–79, 85.

²⁸ AAN, SKP, sygn. 1/445, K. Kukawka, Efektywność prawnej regulacji oraz społecznych i ekonomicznych środków zwalczania alkoholizmu, 1979 r., b.p; AAN, KC PZPR, sygn. 1805, Informacja o skutkach społecznych i zdrowotnych alkoholizmu, 22 III 1978 r., k. 216.

²⁹ AAN, Urząd Rady Ministrów (dalej: URM), sygn. 32/104, Posiedzenie CKWS przy RM, 19 III 1987 r., k. 46.

³⁰ AAN, SKP, sygn. 2/101, Przewodnik metodyczny organizacji prac badawczych nad alkoholizmem, k. 195. Zob. też *II Raport...*, s. 36.

³¹ *II Raport...*, s. 72; AAN, URM, sygn. 2.6/8, Notatka podsekretarza stanu MAiGP, W. Kulczyńskiego, dla wiceprezesa RM, Z. Komendera, 20 VI 1985 r., k. 36

³² AAN, SKP, sygn. 1/30, Stenogram narady aktywu frontu walki z alkoholizmem, 7 XII 1951 r., k. 1.

propagandowe kampanie przeciwalkoholowe szły w parze z rosnącą produkcją monopolu spirytusowego.

Rozdźwięk wynikał też stąd, że nadużywanie alkoholu stało się jednym z wyznaczników stylu życia aparatu partyjno-rządowego, milicji, wojska, aparatu bezpieczeństwa. Łączyło się tu przywiązanie do czystej wódki, co miało związek z chłopską genealogią znacznej części rządzących, imitowanie wzorców biesiadnych dziedziczonych w zwulgaryzowanej formie po wcześniejszych epokach, a przede wszystkim naśladowanie obyczajów sowieckich. Charakterystyczne przejawy sowietyzacji stylu picia to potwierdzanie pozycji społecznej libacjami (np. pijaństwo podczas polowań), tworzenie koterii spajanych wspólnym pićem alkoholu, wymuszanie konsumpcji alkoholu na podwładnych, podejmowanie alkoholem przełożonych, testowanie prawomyślności z pomocą alkoholu, uśmierzenie alkoholem strachu bądź frustracji, budowanie hierarchii formalnych i nieformalnych podczas libacji, załatwianie spraw prywatnych i oficjalnych przy alkoholu lub z pomocą alkoholu, fundowanie („stawianie”) alkoholu jako akceptowalna forma korupcji, zarządzanie nastrojami społecznymi z pomocą alkoholu³³.

Deklaratywnie w zwalczaniu pijaństwa i alkoholizmu uczestniczył cały aparat państwowy i partyjny. W 1957 r. powołano wspomnianą Stałą Komisję Rady Ministrów ds. Walki z Alkoholizmem (SKRMWA). W propagowanie trzeźwości miały angażować się organizacje masowe, jak Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, Polski Czerwony Krzyż, Liga Kobiet, Związek Harcerstwa Polskiego.

Konsumpcję alkoholu próbowano regulować polityką cenową. Jego ceny podwyższano w latach 1948, 1953, 1957, 1961, 1963, 1969, 1974, 1978, 1981 (w marcu i grudniu), 1982, 1983, 1987. W obawie przed nastrojami społecznymi, a także utratą dochodów unikano zbyt dotkliwych podwyżek, tym bardziej że centralnie planowana gospodarka nie była w stanie nasycić rynku konkurencyjnymi towarami, co groziło tzw. nawisem inflacyjnym³⁴.

Za najbardziej skuteczne w przeciwdziałaniu pijaństwu i alkoholizmowi uznawano zakazy administracyjne. Ogłoszono łącznie trzy ustawy przeciwalkoholowe (1956, 1959, 1982) oraz szereg regulacji szczegółowych, z których najbardziej znane to ograniczenia sprzedaży alkoholu od godz. 13. Najdalej idące restrykcje – wzorem Związku Sowieckiego – wprowadzono w latach 1985–1986, jednak wskutek kryzysu gospodarczego uległy wkrótce poluzowaniu³⁵.

Ustawodawstwo przeciwalkoholowe stanowiło podstawę prawną terapii osób uzależnionych, a w skrajnych przypadkach leczenia przymusowego, co budziło

³³ Zob. np. AAN, KC PZPR, sygn. IX/87, Informacja o działaniach podejmowanych dla zwalczania deformacji etyczno-moralnych, projekt, 3 XI 1980 r., k. 65.

³⁴ AAN, SKP, sygn. 2/98, Analiza spożycia wyrobów alkoholowych w 1976 r., oprac. W. Stanisławski, k. 14.

³⁵ AAN, URM, sygn. 1.5/6, Sprawozdanie prokuratora krajowego dla Rady Państwa z działalności Prokuratury PRL w roku 1986, II 1987 r., k. 57.

kontrowersje. Od końca lat pięćdziesiątych XX w. w placówkach służby zdrowia tworzono poradnie przeciwalkoholowe. Lecznictwem zamkniętym zajmowały się wyznaczone ośrodki odwykowe oraz szpitale psychiatryczne, dysponujące od 3 do 4 tys. łóżek, co uznawano za ilość niewspółmierną do potrzeb³⁶. Sytuację pogarszał deficyt leków stosowanych w leczeniu uzależnień, jak anticol czy esperal³⁷.

Doraźnie izolowano osoby nietrzeźwe w izbach wytrzeźwień, tworzonych na początku lat pięćdziesiątych XX w. przy posterunkach Milicji Obywatelskiej, a od 1956 r. jako osobne placówki³⁸. Ich liczba wzrosła z 23 do 56 w latach osiemdziesiątych XX w. (wyłącznie w miastach). W rekordowym 1980 r. do izb wytrzeźwień trafiało średnio 898 osób dziennie, co świadczy o skali konsumpcji alkoholu w miejscu pracy oraz w przestrzeni publicznej (parki, przystanki, chodniki)³⁹.

Zlikwidowano niezależne Polskie Towarzystwo do Walki z Alkoholizmem „Trzeźwość” oraz uniemożliwiono działalność bractwom trzeźwości, którym patronował Kościół katolicki. Utworzono natomiast Społeczny Komitet ds. Walki z Alkoholizmem, od 1950 r. działający jako Główny Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy (GSPK), podległy Komisji Centralnej Związków Zawodowych⁴⁰. Wskutek „odwilży” GSPK zyskał względną autonomię i stał się enklawą dla grupy represjonowanej wcześniej inteligencji, w tym kilku członków Armii Krajowej (Józef Rybicki, Andrzej Świącicki, Kazimierz Moczarski)⁴¹. Na mocy ustawy z 1959 r. Społeczny Komitet Przeciwalkoholowy (nowa nazwa) stał się „stowarzyszeniem wyższej użyteczności”, koordynującym działania na rzecz trzeźwości⁴². Jednak w 1974 r. Moczarski alarmował, że z braku wsparcia władzy,

³⁶ AIPN, MSW, sygn. 1730, Pismo I z-cy min. sprawiedliwości, T. Skóry, do min. spraw wew., gen. M. Milewskiego, 18 V 1981 r., k. 156; S. Akoliński, *W perspektywie lat. Ustawa o zwalczaniu alkoholizmu 1 stycznia 1960 – 1 stycznia 1980 (cz. 1)*, „Problemy Alkoholizmu” 1980, nr 1, s. 9. Zob. też *II Raport...*, s. 29.

³⁷ AAN, KC PZPR, sygn. LI/370, Notatka służbowa dot. zaopatrzenia w leki dla leczenia alkoholizmu, 31 VIII 1977 r., b.p.

³⁸ Rozporządzenie min. spraw wew. z dn. 21 listopada 1956 r. w sprawie organizacji izb wytrzeźwień oraz sposobu ustalania opłat związanych z pobytem w tych izbach, „Dziennik Ustaw” 1956, nr 57, poz. 264; AAN, URM, sygn. 2.8/17, Uzasadnienie projektu uchwały RM w sprawie uposażenia pracowników izb wytrzeźwień. 1967 r., k. 80. Zob. też E. Chłoń, *Izby wytrzeźwień. Skuteczny środek zabezpieczenia porządku publicznego*, „Problemy Alkoholizmu” 1970, nr 12, s. 4.

³⁹ AIPN, KG MO, sygn. 4356, k. 1: Notatka służbowa dot. propozycji w sprawie usprawnienia transportu osób nietrzeźwych do izb wytrzeźwień, 17 V 1975 r., k. 1; AAN, URM, sygn. 1.5/6, Informacja o realizacji rządowego „Programu zapobiegania i zwalczania patologii społecznej i przestępczości w latach 1986–1990”, 9 II 1988 r., k. 188.

⁴⁰ O genezie GSKP: AAN, Najwyższa Izba Kontroli, sygn. 30/37, Protokół nr 6 posiedzenia Stałej Komisji RM ds. Walki z Alkoholizmem, 6 VI 1962 r., b.p.

⁴¹ Moczarski został zastępcą redaktora miesięcznika „Walka z Alkoholizmem” (od stycznia 1966 r. – „Problemy Alkoholizmu”), w którym pracował do końca 1974 r. A.K. Kunert, *Oskarżony Kazimierz Moczarski*, Warszawa 2006, s. 138–139.

⁴² „Monitor Polski” 1959, nr 82, poz. 432. Zob. też AAN, MZiOS, sygn. 13/30, Sprawozdanie z działalności SKP za lata 1960–1963, k. 18.

zainteresowanej raczej zyskami z monopolu spirytusowego, ruch przeciwalkoholowy „wiednie”⁴³.

Z SKP współpracowało działające od 1957 r. Towarzystwo Trzeźwości Transportowców, co miało związek z rosnącą liczbą wypadków drogowych powodowanych przez nietrzeźwych kierowców, woźniców, rowerzystów i pieszych, przy czym PRL wyróżniała się niekorzystnie na tle innych krajów pod względem odsetka ofiar śmiertelnych takich wypadków⁴⁴.

Organizacji propagujących trzeźwość bądź oferujących terapię osobom uzależnionym przybyło w latach osiemdziesiątych XX w. Najważniejsze z nich to Ruch „Anonimowych Alkoholików” (pierwsze próby działalności w latach sześćdziesiątych), Towarzystwo Niepijących i Niepalących „Abstynencja”, Stowarzyszenie „Monar”, Federacja Klubów Abstynenckich (od 1988 r.).

W działaniach na rzecz umiarkowania w pićiu nie ustawał Kościół katolicki, mimo ograniczeń i represji stosowanych również po 1956 r. (przykładem los Krucjaty Wstrzemięźliwości ks. Franciszka Blachnickiego⁴⁵). Duszpasterstwo na rzecz trzeźwości animował i promował prymas Stefan Wyszyński, kierując listy do wiernych, w których przypominał zwłaszcza mężczyznom o odpowiedzialności za losy rodzin⁴⁶. Sprawie trzeźwości służyły pielgrzymki do Piekar Śląskich oraz Gietrzwałdu. Od 1967 r. we wszystkich parafiach organizowano Tygodnie Modlitw o Trzeźwość Narodu. Zachęcano do powstrzymywania się od picia alkoholu w sierpniu jako miesiącu trzeźwości. Podczas pierwszej pielgrzymki Jana Pawła II do ojczyzny w 1979 r. ogłoszona została w Nowym Targu Krucjata Wyzwolenia Człowieka, przede wszystkim od nałogów. Wspierała te działania część środowisk opozycyjnych, jak np. Polski Komitet Obrony Życia, Rodziny i Narodu. Ruch „Solidarności” przyczynił się do utworzenia w 1981 r. Zespołu Roboczego ds. Walki z Alkoholizmem i Wychowania do Trzeźwości przy Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu⁴⁷. W 1982 r. prymas Józef Glemp ogłosił powołanie Ruchu Trzeźwości im. Maksymiliana Kolbego⁴⁸. Przybywało też inicjatyw lokalnych⁴⁹. Z sondażu Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS), przeprowadzonego w 1986 r., wynikało, że nauka Kościoła docierała do ponad 82% ankietowanych, 35% deklarowało, że ograniczało spożycie alkoholu w sierpniu

⁴³ K. Moczarski, *Historia alkoholizmu i walki z nim*, Warszawa 1983, s. 16.

⁴⁴ Szerzej: H. Wilk, *Między pragmatyzmem a oczekiwaniami. Społeczeństwo, władza i samochody w Polsce 1945–1970*, Warszawa 2017, s. 308–313.

⁴⁵ A. Wojtas, *Apostoł Żywego Kościoła*, Kraków 2003, s. 27, 63.

⁴⁶ Wypowiedzi te były rejestrowane przez Urząd ds. Wyznań, zob. np. AAN, Urząd ds. Wyznań, sygn. 59/331, Wezwanie do kapłanów na Wielki Post, 1960 r., k. 2–4.

⁴⁷ *Z prac trzeźwościowych Kościoła rzymskokatolickiego*, „Problemy Alkoholizmu” 1983, nr 4, s. 12.

⁴⁸ AAN, SKP, sygn. 1/445, List Episkopatu Polski do duchowieństwa i wiernych w związku z Ruchem Trzeźwości im. św. M. Kolbego, b.p.

⁴⁹ A. Sadowska, *Nie narzekać, lecz konkretnie działać. Z prac trzeźwościowych Kościoła rzymskokatolickiego*, „Problemy alkoholizmu” 1989, nr 4, s. 16.

jako miesiącu trzeźwości oraz w ważne święta, a 27% dostrzegą zmiany w zachowaniach sąsiadów⁵⁰.

Przyczynki do socjologii pijaństwa i alkoholizmu

Już przed 1989 r. stawiano pytania o wpływ polityki społecznej i gospodarczej PRL na skalę konsumpcji alkoholu. Przykładem analizy Zakładu Badań Rejonów Uprzemysłowionych Polskiej Akademii Nauk, z których wynikało, że najbardziej podatni na pijaństwo i alkoholizm byli młodzi mężczyźni, migranci ze wsi, zamieszkujący hotele robotnicze. Szacowano, że ok. 13% z nich wymagałoby leczenia odwykowego⁵¹.

Na zachowania robotników wpływała zła organizacja pracy, zaburzona korelacja między jakością pracy a zarobkami, wadliwa kooperacja przedsiębiorstw, przestoje, słabość więzi z miejscem pracy, niski poziom higieny, niedostateczna świadomość zdrowotna. Alkohol odgrywał poza tym istotną rolę w robotniczych rytuałach, co skutkowało „przymusem picia”⁵².

Alkohol od dawna towarzyszył życiu chłopskiemu, przy czym wódka zdominowała polską wieś w pierwszej połowie XIX w., gdy jej produkcja potaniała, co w skrajnych przypadkach prowadziło do rozpijania chłopstwa przez żądnych zysku dzierżawców gorzelni i karczmarzy. Niezmiennie nadużywanie alkoholu było główną przyczyną wypadków podczas pracy na roli⁵³.

Ubočnymi skutkami próby kolektywizacji rolnictwa na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. okazały się przemoc, demoralizacja, nadużycia, pijaństwo⁵⁴. Miejscami wzmożonej konsumpcji alkoholu stały się Państwowe

⁵⁰ AAN, URM, sygn. 1.5/84, Skutki apelu Kościoła o wstrzemięźliwość w picu alkoholu, komunikat z badań CBOS, I 1987 r., k. 2–3.

⁵¹ P. Zakrzewski, *Spożycie alkoholu w rejonie uprzemysłowionym oraz niektóre związane z tym problemy (wyniki badań w pow. puławskim)*, „Problemy Alkoholizmu” 1971, nr 1, s. 1, 3, 5; M. Zrałek, *Problem alkoholizmu wśród mieszkańców hoteli robotniczych*, w: *Alkoholizm w środowisku pracy*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 1989, s. 68–69.

⁵² M. Krauze, *Społeczno-kulturalne uwarunkowania opinii i ocen dot. pijaństwa i alkoholizmu*, w: *Społeczno-kulturalne uwarunkowania alkoholizmu w zakładach pracy woj. opolskiego*, Opole 1981, s. 115; M. Krawiec, *Zapobieganie alkoholizmowi a rozwiązania przyjęte w ustawie z dn. 26 października 1982 r.*, Warszawa 1987, s. 17; M. Kozak, *Społeczne i ekonomiczne skutki picia alkoholu w pracy w opiniach pracowników*, w: *Alkohol w zakładzie pracy. Problemy ekonomiczne i społeczne*, red. M. Jarosz, Warszawa 1990, s. 135–136.

⁵³ Szerzej: A.M. Adamus, *Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*, Warszawa 2017, s. 283–303.

⁵⁴ Opisy społecznych skutków kolektywizacji, np. AAN, URM, sygn. 13/1, Informacja o działalności BSiZ URM, I kwartał 1953 r., k. 3; AAN, KC PZPR, sygn. 237/VII-3858, Meldunki z terenu. 3/1556, 12 I 1956 r., k. 23; AAN, sygn. 237/VII-3859, Meldunki z terenu. Nr 42/1595, 26 V 1956 r., k. 19. Szerzej: D. Jarosz, *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopi*, Warszawa 1998, s. 150–154.

Gospodarstwa Rolne (PGR)⁵⁵. Na mapie spożycia wyróżniały się województwa koszalińskie, szczecińskie, elbląskie, jeleniogórskie z dużą liczbą PGR-ów⁵⁶. Grupą o ponadprzeciętnym spożyciu alkoholu byli też tzw. chłoporobotnicy.

Na skalę konsumpcji alkoholu oddziaływały ogólne procesy społeczne, charakterystyczne dla powojennej Europy: zmiana pozycji młodzieży w strukturze społecznej (wyż demograficzny); demokratyzacja i egalitaryzacja stylów życia; wyłanianie się jednostek z szerszych zbiorowości (rodziny, wiejskich, małomiasteczkowych) wskutek migracji i poszukiwania awansu społecznego; zacieranie się różnic regionalnych (choć pewne odmienności przetrwały, przykładem popularność piwa na Śląsku czy śliwowicy na Sądecczyźnie). Ogólne zmiany cywilizacyjne przenikały się z procesami społecznymi uruchomionymi przez realny socjalizm⁵⁷.

Specyfiką PRL było to, że w miarę wzrostu przychodów i przesuwania się do wyższych grup zamożności najszybciej rosły wydatki na alkohol, a dopiero w dalszej kolejności na kulturę, oświatę, higienę, sport czy nawet odzież⁵⁸. Mechanizm ten najwyraźniej zadziałał w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX w., zarówno w przypadku młodych robotników, jak i tzw. socjalistycznej klasy średniej, czyli techników, majstrów, kierowników niższego i średniego szczebla⁵⁹. W tzw. dekadzie gierkowskiej statystyczny Polak wydawał dziesięć razy więcej na alkohol i ponad trzy razy więcej na papierosy niż na rekreację⁶⁰.

Odchodziła w przeszłość tradycyjna kultura wiejska, a także rzemieślnicza, która wyznaczała mniej czy bardziej respektowany rytm picia alkoholu określony przez święta religijne (Wielkanoc, Boże Narodzenie, odpusty, niedzielne msze św.), uroczystości rodzinne (chrzciny, pierwsza komunia św., wesele, stypa), kulminacyjne momenty w kalendarzu rolnym (dożynki, sprzedaż towaru w punkcie skupu), zabawy wiejskie (np. potańcówka w remizie strażackiej), targowiska (litkup towarzyszący większym transakcjom). Alkohol stawał się nieodłącznym składnikiem czasu wolnego.

Nowym zjawiskiem społecznym było picie alkoholu w miejscu pracy⁶¹. W połowie lat osiemdziesiątych XX w. szacowano, że odsetek nietrzeźwych podczas

⁵⁵ Zob. np. AAN, KC PZPR, sygn. 237/XXV-14, Biuletyn nr 39/55, 28 VII 1955 r., k. 168–169; A. Świącicki, *Spożycie alkoholu w Polsce*, OBOP – 9.087, Warszawa 1964, s. 19.

⁵⁶ *II Raport...*, s. 16; I. Bukraba-Rylska, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa 2008, s. 353.

⁵⁷ Zob. np. AAN, SKP, sygn. 2/28(2), Alkoholizm wśród młodzieży szkół bocheńskich w roku 1913 i 1967 (zmiany i porównania), b.p.

⁵⁸ L. Beskid, *Dochodowa elastyczność popytu rodzin robotniczych*, „Studia Ekonomiczne” 1959, nr 1, s. 106–117.

⁵⁹ AAN, Zjednoczenie Przemysłu Spirytusowego, sygn. 8/394, Prognoza zwiększenia produkcji w perspektywie lat 1975–1980, oprac. 1973 r., k. 120.

⁶⁰ P. Sowiński, *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*, Warszawa 2005, s. 49, 114, 190, 217.

⁶¹ AAN, KC PZPR, sygn. 237/VII-3851, Meldunki z terenu nr 65/1382. 5 czerwca 1954 r. k. 164–165; AAN, sygn. 1805, Informacja o skutkach społecznych i zdrowotnych alkoholizmu, 22 III 1978 r.,

pracy – wśród ogółu danej załogi – może wynosić każdego dnia od 2,5 do 10%⁶². Świadczyło to poniekąd o malejącym lęku przed represyjnością państwa, także o słabnącej odpowiedzialności za dobro wspólne, która miała wyróżniać społeczeństwo socjalistyczne spośród innych typów społeczeństw.

Zmiana nastrojów społecznych

Wobec niedającej się ukryć rozbieżności między deklaracjami przeciwalkoholowymi a rekordową produkcją monopolu spirytusowego, rodzącej oskarżenia rządzących o celowe rozpijanie społeczeństwa, Główny Urząd Kontroli Prasy Publikacji i Wydawnictw (GUKPPW) objął jesienią 1977 r. zakazem druku opinie krytyczne o „walce państwa z pijaństwem”⁶³. Sondaż OBOP z początku 1980 r. wykazał, że 62% ankieterów uznało właśnie pijaństwo za zjawisko niepokojące i szkodliwe⁶⁴. W pewnej mierze ruch „Solidarności” okazał się ruchem trzeźwościowym. W sierpniu 1980 r. protestujące załogi fabryk wprowadzały, na ogół przestrzegane, zakazy picia alkoholu podczas strajku⁶⁵.

Narastało poczucie zagrożenia skutkami patologii społecznych. W 1984 r. dwie trzecie ankieterów wskazywało alkoholizm na pierwszym miejscu wśród dostrzeganych zagrożeń⁶⁶. Niemniej skutek dewaluacji pieniądza, rozchwianej relacji podaży i popytu, trudności z wyceną wartości pracy i usług, braku mechanizmów rynkowych określających realną cenę towarów to właśnie alkohol pozostawał „walutą zastępczą”⁶⁷.

s. 219; AAN, SKP, sygn. 1/445, K. Kukawka, Efektywność prawnej regulacji oraz społecznych i ekonomicznych środków zwalczania alkoholizmu, 1979 r., b.p.; AIPN, MSW, sygn. 1729, Informacja o działalności MSW w 1971 r. w zakresie realizacji ustawy o zwalczaniu alkoholizmu, 18 IV 1972 r., k. 63; AAN, IPiN, sygn. 1/191, Program profilaktyki i leczenia uzależnienia od alkoholu w dużym zakładzie przemysłowym. Raport końcowy z badań, oprac. J. Morawski, I. Katana-Jakubowicz, Z. Miłska-Wrzosińska, W. Sanocki, G. Świątkiewicz, H. Ziółkowski, IV 1983 r., k. 33, 80–81, 169. Zob. też A. Werblan, *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 2009, s. 82.

⁶² L. Frąckiewicz, W. Goszcz, *Alkoholizm w zakładach pracy w ocenie lekarzy przemysłowych*, w: *Alkohol w środowisku pracy*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 1989, s. 48; J. Szubert, *Trzeźwość – obowiązkiem każdego pracownika. Na przykładzie „Zelmeru” w Rzeszowie*, „Problemy Alkoholizmu” 1978, nr 8–9, s. 27–28.

⁶³ Dokument ujawniła redakcja drugoobiegowego „Zapisu”: *Instrukcja GUKPPiW na wrzesień–październik 1977*, „Zapis” 1978, nr 5, s. 195.

⁶⁴ J. Malec, *Poglądy społeczeństwa na działalność trzeźwościową*, OBOP, Warszawa 1983, s. 42, 73 i 116.

⁶⁵ J. Morawski, *Ustawodawstwo dotyczące alkoholu w zakładach pracy*, w: *Alkohol w zakładzie pracy...*, s. 85.

⁶⁶ AAN, KC PZPR, sygn. LI/5, *Przeobrażenia postaw społeczno-politycznych Polaków w latach 1981–1984 (wybrane aspekty)*, oprac. OBP w Krakowie, tajne, b.p.

⁶⁷ Określenie za: AAN, KC PZPR, sygn. XIA/1499, Pismo gen. J. Baryły do gen. W. Jaruzelskiego, 10 XI 1988 r., k. 60–61.

Podsumowanie

Realny socjalizm uruchomił proces społeczny, który socjolog Jan Turowski nazwał przyspieszoną industrializacją oraz opóźnioną urbanizacją. Ubocznym skutkiem była dezorganizacja tradycyjnych wzorów kulturowych. System centralnego planowania, narzucając jednolitość w miejsce różnorodności, osłabiał bądź niweczył indywidualną kreatywność i konkurencyjność. Dominacja Związku Sowieckiego utrudniała lub uniemożliwiała przepływy kapitałowe, ograniczając również kapitał ludzki. W rezultacie, jak stwierdzał w oparciu o wieloletnie badania socjologiczne Andrzej Siciński, „jedną z głównych słabości społeczeństwa polskiego” okazało się „zawężenie świadomości alternatyw”, zarówno w życiu społecznym, jak i osobistym⁶⁸. Było to pochodną opresyjności państwa (PRL) oraz niedoboru jako immanentnej cechy gospodarki socjalistycznej, wedle definicji ekonomisty Jánosa Kornai⁶⁹. Jednym ze skutków tego stanu rzeczy okazało się trwonienie zarobków – z braku alternatywy – na alkohol i papierosy, co dla znacznej części Polaków pozostało substytutem konsumpcji i dobrobytu.

Alcohol in the Polish People's Republic (Summary)

The alcohol consumption in 1945–89 increased from 2.2 to ca 8.6 litres per statistical inhabitant of Poland. Unlike in the countries of Western Europe, two-thirds of the consumed alcohol was pure vodka. The state spirit monopoly accounted for from nine to fifteen per cent of the total revenues of the state budget. The biggest alcohol consumption (of pure vodka) was among the young workers in new industrial centres, rural employees of the State Agricultural Farms, peasant workers suspended between the town and the countryside, members of the so-called socialist middle class. The dominant pattern of alcohol drinking, mainly among men, can be described as ‘a lot, often, and heavily’. It was also increased by the lifestyle of the people of power. A new phenomenon was drinking without occasion or at work. One of the reasons for the widespread alcohol consumption was the lack of an alternative. In the 1980s, the awareness of the threats resulting from alcohol drinking and abuse was increasing.

Bibliografia (wybór)

- Adamus A.M., *Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*, Warszawa 2017
Alcohol, oprac. D. Murray, S. Sorrell, Londyn 2017

⁶⁸ A. Siciński, *Problemy przemian stylu życia w Polsce*, w: *Badania nad wzorami konsumpcji*, red. J. Szczepański, Wrocław 1977, s. 355.

⁶⁹ J. Kornai, *Niedobór w gospodarce*, Warszawa 1985, s. 610, 742. W swoim późniejszym komentarzu Kornai wzmocnił przesłanie książki: „Gospodarka niedoboru jest wewnętrzną, specyficzną dla systemu cechą gospodarki socjalistycznej, którą reformy mogą nieco złagodzić, ale nigdy nie zdolają jej usunąć”; idem, *Siła idei. Zapiski z intelektualnej podróży*, Warszawa 2008, s. 280.

- Beskid L., *Dochodowa elastyczność popytu rodzin robotniczych*, „Studia Ekonomiczne” 1959, nr 1, s. 106–117
- Bukraba-Rylska I., *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa 2008
- Buryła S., *Wojna i alkohol*, w: *Wojna. Doświadczenie i zapis*, red. S. Buryła, P. Rodak, Kraków 2007, s. 209–229
- Frąckiewicz L., Goszcz W., *Alkoholizm w zakładach pracy w ocenie lekarzy przemysłowych*, w: *Alkohol w środowisku pracy*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 1989, s. 51–60
- Hoser J., *Spoleczne uwarunkowania spożycia alkoholu*, Warszawa 1962
- Jarosz D., *Polityka władz komunistycznych w Polsce w latach 1948–1956 a chłopcy*, Warszawa 1998
- Jasiński J., *Spożycie alkoholu w opinii publicznej*, Warszawa 1985
- Kępiński A., *Rytm życia*, Kraków 1994
- Kochanowski J., *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989*, Warszawa 2010
- Kornai J., *Niedobór w gospodarce*, Warszawa 1985
- Kowalik T., Słowiński P., *Dragi i wojna. Narkotyki w działaniach wojennych*, Warszawa 2019
- Kozak M., *Spoleczne i ekonomiczne skutki picia alkoholu w pracy w opiniach pracowników*, w: *Alkohol w zakładzie pracy. Problemy ekonomiczne i społeczne*, red. M. Jarosz, Warszawa 1990, s. 135–136
- Krawiec M., *Zapobieganie alkoholizmowi a rozwiązania przyjęte w ustawie z dn. 26 października 1982 r.*, Warszawa 1987
- Kula W., *Doświadczenia i nadzieje*, w: *Alkohol w kulturze i obyczaju*, red. J. Górski, K. Moczarski, Warszawa 1972, s. 163–179
- Moczarski K., *Historia alkoholizmu i walki z nim*, Warszawa 1983
- Moskalewicz J., *Polityka społeczna wobec alkoholu w Polsce w latach 1944–1982*, Warszawa 1998
- Rożenowa H., *Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815–1863*, Warszawa 1961
- Schrad M.L., *Imperium wódki. Pijana polityka od Lenina do Putina*, Kraków 2015
- Siciński A., *Problemy przemian stylu życia w Polsce*, w: *Badania nad wzorami konsumpcji*, red. J. Szczepański, Wrocław 1977, s. 296–337
- Sowiński P., *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*, Warszawa 2005
- Spoleczno-kulturalne uwarunkowania alkoholizmu w zakładach pracy woj. opolskiego*, Opole 1981
- Spożycie alkoholu na tle badań regionalnych*, red. Z. Zakrzewski, Warszawa 1970
- Wilk H., *Między pragmatyzmem a oczekiwaniami. Społeczeństwo, władza i samochody w Polsce 1945–1970*, Warszawa 2017
- Wojtas A., *Apostoł Żywego Kościoła*, Kraków 2003
- Wójcik J.W., *Zapobieganie nietrzeźwości w czasie i miejscu pracy*, Warszawa 1986
- Zrałek M., *Problem alkoholizmu wśród mieszkańców hoteli robotniczych*, w: *Alkoholizm w środowisku pracy*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 1989, s. 68–80

Krzysztof Kosiński (ur. 1974) – dr hab., profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, autor m.in.: „*Ekonomia krwi*”. *Konspiracja narodowa w walczącej Warszawie: 1939–1944–1990*, Warszawa 2020; *Wiwiskcja powszedniości. Studium wczesnej twórczości Marka Nowakowskiego. 1957–1971*, Warszawa 2014; *Historia pijaństwa w czasach PRL. Polityka – obyczaje – szara strefa – patologie*, Warszawa 2008.

Kontakt: krzysztof-kosinski@outlook.com